

ВІКТОРІЯ МАРТЕНЮК

Тема магістерської роботи: "Поліфункціональність метафори у прозі М. Коцюбинського"
Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор Білоус П.В.

Типологія метафори

«Українська літературна енциклопедія» подає таке визначення: «Метафора – троп, заснований на перенесенні за подібністю ознак і властивостей одного предмета, явища на інший. В основі метафори лежить здатність слова, при активізації різних граней його семантики, примножувати свою номінативну функцію. Наприклад: «Гашу над столом моїм // полум'я зблідлий листок» (В. Свідзінський) [3, с. 36].

Побутує тлумачення метафори як скороченого порівняння, проте в метафорі обидва плани смислової структури виступають у злитті, а не в окремішності, якою характеризується порівняння. При цьому ці ознаки зливаються в яскравий художній образ, створюючи неподільну єдність. На відміну від інших, поетичні метафори – це метафори, в яких переносність значення сприймається як несподіванка, як новизна, внаслідок чого поетична, індивідуально-авторська метафора набуває ознак контекстуального неологізму. Метафора цінна, насамперед, не тим, що вона підкреслює спільну ознаку, а тим, що показує нові відтінки, нові сторони, нові моменти.

У метафорі пряме й переносне значення, різнорідні асоціації об'єднуються внутрішньо, і це зумовлює її образну новизну і цілісність. Реальні ознаки переплітаються з переносними, змішуються ознаки образу і значення, доповнюючи і збагачуючи одна одну. Втрачається ізольованість, відокремленість одного й іншого поняття – з'являється єдиний образ.

Залежно від особливостей співвідношення зіставляваних предметів виділяють (слідом за Аристотелем) чотири типи метафор, побудованих на:

- 1) заміщенні живого живим, наприклад: «Співає юний січовик.// Нічного степу вільний пташе...» (Ю. Дараган);
- 2) заміщенні неживого неживим: «Лилась пожежі вулканічна лава...» (Ліна Костенко); «Полиновий мед самоти» (Є. Маланюк); «Вже холод у душах голих» (О. Стефанович);
- 3) заміщенні неживого живим (цей тип метафори називають прозопопеею або уособленням, або ще персоніфікацією), наприклад: «Вечір упав на коліна, руки простяг золоті...» (В. Сосюра); «Цей ліс живий.// У нього добрі очі.// Шумлять вітри у нього в голові.// Старезні пні, кошлаті поторочі,// Літопис тиші пишуть у траві» (Ліна Костенко);
- 4) заміні живого неживим: «Тут обелісків ціла рота» (Ліна Костенко); «Ген килим, витканий із птахів, летить над полем» (Ліна Костенко); «Я краплина в тобі.// Я хвиля в тобі.// Я лава многих вод блискавичних// в безперервному русі.// Гроза солоної крові в тобі» (Л. Первомайський).

Аксіологічність метафор тісно пов'язана з вибіркоким характером асоціативних зіставлень митця. З безлічі властивостей і ознак об'єктів, які перетинаються в метафоричному уподібненні, поет вибирає, відкидаючи решту, лише ті, які найкращим чином передають його думку, почуття, ставлення. «...Гарна метафора, як гарний портрет, не є дзеркалом, зверненим до обличчя оригіналу, але жваво зображує якісь характерні риси в ньому, нехтуючи іншими» [5, с. 10].

Існують різні ступені метафоризації. Особливо нерозривно зливаються асоціації при повній метафоричній заміні, коли автор намагається максимально знищити перехідні містки між значенням і образом.

Метафора об'єднує цілий ряд спостережень, відповідностей, картинок, навіть суджень. У складних метафорах об'єднується цілий ряд проміжних асоціацій, середні відпадають, залишаються крайні, зумовлюючи неповторність і своєрідність образу. Наприклад: «В устах зорі тростина флейти» або «від'їзд дня» (Б.-І. Антонич).

Причому це злиття відбувається «одномоментно» – у цьому запорука синтезуючої сили образу. Наприклад, як у Ліни Костенко: «Осінній день березами почавсь.// Різьбить печаль свої дереворити» – або у В. Стуса: «Довкола мене цвинтар душ на білім цвинтарі народу». Ця одномоментність передусім відрізняє метафору від порівняння. Близькість до метафори образного порівняння не викликає сумнівів. Виключення із порівняння компоративної зв'язки «як» (мов, немов, неначе) чи предикатів «схожий», «подібний», «нагадує» часто вважається основним засобом створення метафори. Проте в науці давно відзначено, що розуміння метафори як прихованого, скороченого порівняння примітивне, механістичне й аж ніяк не визначає специфіки метафори.

У порівнянні виразно відчуваються два плани, а в метафорі вони зливаються. Ось чому недопустимо вважати метафору скороченим порівнянням і порівняння – подовженою метафорою. Це різні за якістю категорії. Професор Юліуш Кляйнер у своїй книзі наводить з цього приводу дуже цікаві міркування. Порівняння і метафора, вважає він, відрізняються як акорд і музична фраза. Не можна вважати метафору скороченим порівнянням так само, як не можна вважати акорд

скороченою музичною фразою – і навпаки. Це якісно різні явища. Різні асоціації, зливаючись у метафори, творять єдиний образний акорд [6, с. 159].

Для порівняння характерна свобода в поєднуваності з предикатами різних значень, що вказують на ті дії і стани та аспекти об'єкта, які стимулювали уподібнення. Метафора ж позбавлена синтаксичної рухомості. Вона лаконічна, легко входить в «тесноту стихотворного ряду» (за Ю. Тиняновим). Метафора скорочує мовлення, порівняння його поширює. Ці тропи відповідають різним тенденціям поетичної мови.

Якщо порівняння вказує на подібність одного об'єкта до іншого, незалежно від того, є вона постійною чи змінною, дійсною чи уявною, обмеженою одним аспектом чи глобальною, то метафора виражає стійку подібність, яка розкриває сутність предмета, і, нарешті, його постійну ознаку. Тому метафоричні висловлювання не допускають обставин місця і часу, тоді як характерним для порівняння є обмеження часовим відрізком або певним епізодом. Подібність може бути ілюзією. Це те, що здалось. Метафора – це те, що є.

Наприклад, порівняння: «Замріяне слово, мов птицю, // Спіймали в повітрі дрти» (П. Филипович). Метафора: «Хтось простий сопілкою у полі // Дзвінке срібло піснями розсипає // А я різьблю свої сонети в тиші» (Б. Кравців).

Особливо категорично не допускає метафора вказівки на ту властивість, яка дала привід для уподібнення. Н. Арутюнова в зв'язку з цим дає таку характеристику: «Метафора – це вирок без судового розбору, висновок без мотивування» [4, с. 128].

Метафоричність, будучи зіставленням смисловим і не маючи визначеної форми, як порівняння або епітет, проникає в усі тропи, становлячи образний ґрунт для них. Критерій метафоричності порівняння М. Коцюбинська вбачає у тому, що в самому характері зіставлення, асоціації закладена різниця. У порівнянні неметафоричному асоціація пряма й проста; вона ґрунтується на буквальних прямих ознаках [8, с. 5], наприклад: «І знявся пил, немов рожевий дим» (М. Рильський), «Достигають, мов яблука, дні» (П. Филипович).

Метафоричність у порівнянні – це синтетичність, багатоступеневість, складність асоціацій, що зливаються одномоментно. У метафоричному порівнянні цілий ряд асоціацій, кожна з яких може бути метафоричною сама по собі. М. Коцюбинська вважає, що «метафоричні порівняння, в яких присутній момент як формального, так і смислового зіставлення, часто сприймаються як ступені до повної метафоричної заміни» [7, с. 25]. Особливо зближається з метафорою, навіть за формою, приховане порівняння за допомогою орудного відмінка: «Став підковою огинав парк» (Головко). Тут виразно відчутна метафора «підкова ставу». Крім того, у такій формі порівняння є завжди елементом метафоризації дії («підковою огинає»), що зумовлює типову для метафори динаміку.

В. Виноградов (а слідом за ним і Н. Арутюнова) говорять про необхідність розрізнення метафори і метаморфози: «У метафорі немає ніякого відтінку думки про перетворення предмета. Навпаки, «двоплановість», усвідомлення лише словесного прирівнювання одного «предмета» іншому – відмінному – невід'ємна приналежність метафори. Внаслідок цього слід відокремлювати від метафор і порівнянь у власному значенні той придієслівний орудний відмінок, який є семантичним довіском до предиката (з його об'єктами), засобом його оживлення, розкриття його образного фону» [1, с. 111].

Коментуючи ахматівські рядки: «Еще недавно ласточкой свободной // Свершала ты свой утренний полет» та ін., В. Виноградов зауважує: «Маємо справу не з чисто словесними метафорами, а з відголосками «міфологічного мислення». Всі ці «перетворення» споглядаються героїнею як реальність. Отже, тут справа не в мовних метаморфозах, а у способі сприйняття світу» [1, с. 111-112].

Метаморфоза саме «показує», демонструє «перетворений» світ. Метаморфоза – це епізод, сцена, явище. Метафора пронизує собою весь розвиток сюжету (за Н. Арутюною) [1, с. 29].

На перехресті метафори і метаморфози виникає «автометафора» (Н. Арутюнова) – метафорична самоідентифікація поета, яка проливає певне світло на психологію творчості. Для поета характерна множинність образів. Егоцентризм в ньому поєднується з метаморфозами. Митець відчуває множинність своєї особистості, тому одна автометафора може змінювати іншу: «Йши меня в сквозном весеннем свете. // Я весь – // как взмах неощутимых крыл. // Я звук, я вздох, я зайчик на паркетке...» (В. Ходасевич).

Автометафора, напевне, народжується з безпосереднього відчуття. При цьому поет нерідко виділяє ту головну властивість або стан, що відповідає його природі. У такому випадку автометафора пронизує собою свою поезію: «...я все – п'яний дівчак із сонцем у кишені... я – закоханий в життя поганин» (Б.-І. Антонич); «Я – кривавих шляхів апостол // В голубі не вечірні дні» (Є. Маланюк).

Метафоричний образ має широке розповсюдження в сучасній поезії. Сьогодні говорять уже про метаметафору або метафоризацію ліричного образу як засіб виразності, особливо в ліриці молодих поетів. Справа не в назвах, а в тому, що в нашій дійсності, яка ускладнюється з дня на

день, метафора, як один із засобів відображення цієї дійсності, має тенденцію ускладнюватись, і механізм цього ускладнення можна описати.

Метафора – це заміщення якого-небудь поняття (опорного) іншим на основі їх подібності, або, за Ломоносовим, «сопряжение далековатых идей». В ускладненому метафоричному образі це поєднання найчастіше виступає у двох формах – як багаторазова або багатоступенева метафора. У першому випадку опорне поняття багаторазово заміщується іншими, у другому відбувається послідовне нагнітання образів «один в один». Але найчастіше ці способи поєднуються, утворюючи складні, «сітчасті» образи, ці ланцюги метафоричних рядів переплітаються між собою. Метафоричний образ охоплює декілька фраз або періодів, або навіть поширюється на весь твір: «Падають// Зерна// Кришталевої музики.// З глибин Вічності падають зерна// В душу// І там, у храмі душі,// Над яким у недосяжній високості в'ються// голуби-молитви,// Там,// У повнозвучнім храмі, акордами розцвітають,// Натхненними, як очі предків!» (П. Тичина).

Б. Іванюк відзначає ще одну особливість метафори: «Всі види тропів ... мають метафоричний характер, оскільки містять у собі переносне значення... Тому поняття метафори не вичерпується її словесними або композиційними варіаціями (розгорнута метафора, вірш-метафора та ін.), а передбачає у собі уявлення про метатроп, що об'єднує різні тропеїстичні фігури на основі властивості їм усім загальної здатності до поєднання множини значень» [2, с. 60].

Синтезуючи різні тропеїстичні можливості, метафора тим самим заявляє про себе як про універсальну фігуру художнього мислення, функціональний потенціал якої здатний до комплексної реалізації авторського задуму, до оптимального здійснення його структурно-смислової цілісності.

Література

1. Виноградов В.В. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика.* – М., 1963.
2. Горобець В. *За прекрасну мову й велику літературу (До 125-річчя з дня народження М. Коцюбинського)* // *Українська мова і література в школі.* – 1989. - № 11. - С. 59-62.
3. Грушевський О. *Сучасне українське письменство в його типових представниках. Михайло Коцюбинський.* // *Літературно-науковий вісник.* – 1908. – Т. 43. – Кн. 7. – С. 33-40.
4. Гундорова Т. *Початок ХХ ст. Загальні тенденції художнього розвитку* // *Історія української літератури ХХ ст.* – Кн. 1 – К., 1993. – С. 128-136.
5. Єременко Н. *Хата під липами: Вінницькому літературно-меморіальному музеєві М.М. Коцюбинського – 70 р.* // *Літературна Україна.* – 1997. – 20 листопада. – С. 3-12.
6. Жоль К.К. *Мысль. Слово. Метафора.* – К., 1984.
7. Коцюбинська М. *Відтворення чи перетворення* // *Радянське літературознавство.* – 1967. – № 1. – С. 25-33.
8. Логвин Г. *Ще раз про імпресіонізм у Коцюбинського* // *Дивослово.* – 1999. – № 4. – С. 3-5.